

УДК 37(477:282.247.32-192.2) “18/19”

ДО ІСТОРІЇ ОСВІТИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Ганна Шевчук

*Національний університет “Львівська політехніка”
вул. С. Бандери, 12, 79013 Львів, Україна*

Досліджено особливості розвитку освіти у Наддніпрянській Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. Охарактеризовано стан початкової, середньої та вищої освіти України у складі Російської імперії. Розглянуто реформу системи освіти 1864 року та її вплив на освіту в Наддніпрянській Україні.

Ключові слова: Наддніпрянська Україна, парафіяльні школи, повітові училища, гімназії, ліцеї, Харківський університет, Університет Св. Володимира, Новоросійський університет, недільні школи, реформа системи освіти 1864 р.

Постановка проблеми. Історія освіти в Наддніпрянській Україні у складі Російської імперії є невід’ємною віхою у всій історії українського народу. Перехід українських земель під владу царського уряду значно погіршив освітній рівень українців. У цей час освіта для українських народних мас була відсталою, лише діти панівних станів мали доступ до освіти – як початкової, так і вищої. Більшість українців були неписьменними. У цей період царський уряд проводив політику централізації та русифікації системи освіти в Україні. Вводилась повна заборона на навчання українською мовою, українська мова як навчальна дисципліна взагалі не викладалася. Будь-яке прагнення українців ввести українську мову у навчальний процес розглядалось як посягання на непорушний загальноімперський лад, його закони, правові норми, мову і каралося репресіями. Імперський уряд розглядав Україну як органічну частину Росії і тому цілеспрямовано перетворював Наддніпрянщину на пересічну провінцію. Дослідження питань історії освіти України в часи її перебування під владою царської Росії має важливе науково-пізнавальне і практичне значення. Правильно оцінити наші сьгоднішні здобутки в освітній галузі неможливо без знання того, що відбувалося раніше.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історію освіти в Наддніпрянській Україні досліджували такі вітчизняні науковці, як С. Сірополко [6], Н. Д. Полонська-Василенко [4], Т. В. Тронько [9], І. К. Рибалка [5], В. О. Куліков [7], Е. Степанович [8], Н. Левицька [2], А. М. Алексюк [1]. У працях цих авторів проблему стану освіти в

Наддніпрянській Україні розглянуто головню як сукупність історичних фактів. Недостатньо вивчені особливості та проблеми педагогічної діяльності, а також становище і роль викладачів у Наддніпрянщині цього періоду.

Формулювання мети статті. Ставили за мету дослідити стан освіти в Наддніпрянській Україні у XIX – на початку XX ст., проаналізувати особливості та головні проблеми системи освіти цього періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наддніпрянська Україна (Наддніпрянина) – історико-географічна частина України, до якої спочатку входили лише центральні та північні області України з центром у Києві. Розподіл українських земель між Російською та Австрійською імперіями зумовив поділ України на Західну та Наддніпрянську (Велику) Україну. З цього часу назву Наддніпрянська Україна стали вживати для всіх українських земель у складі Російської імперії (крім Криму та Кубані). У володінні Австрійської імперії перебували західноукраїнські землі (Закарпаття, Галичина та Буковина). Таке принципове розмежування України було і в період УНР. Злуку Наддніпрянської Великої та Західної України було проголошено 22 січня 1919 року.

Освіта в підросійській Україні мала суттєві особливості, що відрізняло її від освіти на західноукраїнських територіях:

- освіта в Наддніпрянській Україні була під постійним контролем держави та місцевих адміністративних органів влади, а не духовенства, як на території Західної України;
- освіта в Наддніпрянщині мала чіткий становий поділ;
- під опікою уряду та місцевих органів влади здебільшого була середня освіта, а не вищі навчальні заклади, як на західноукраїнських територіях.

Введення українських земель до складу Російської імперії набагато погіршило розвиток освіти українців. У період Гетьманщини на одну школу припадало близько 700–800 мешканців. Фінансувалися школи коштом місцевого населення. За часів імперської влади відбувалося масове закриття шкіл, оскільки селяни-кріпаки зовсім збідніли, а уряд ними не опікувався.

На початку XIX ст. у Росії була проведена реформа системи освіти (1802–1804), відповідно до якої навчальні заклади ділилися на 4 розряди:

- 1) парафіяльні школи – засновувалися при церкві, де за півроку в селах або за 1 рік у містах навчали Біблії, читання, письма, арифметики;
- 2) повітові училища – світські початкові школи в містах, в яких за 3 роки навчали російської мови, арифметики, історії, географії, фізики, геометрії, природознавства, Біблії;
- 3) гімназії – навчальні заклади, в яких за 7 років навчання здобували середню освіту. У гімназіях викладали французьку, німецьку, латинську мови, фізику, філософію, юриспруденцію, статистику,

політекономію тощо. Випускники отримували право вступу до університету або ж вчителювати у початковій школі;

- 4) ліцеї та університети – навчальні заклади, в яких здобували вищу освіту. Навчання в ліцеї було побудовано на принципах поєднання гімназичного та університетського курсу. Термін навчання становив 9 або 10 років. До університетів приймали лише випускників гімназії. Термін навчання становив 4 роки [6].

Крім цього, реформа системи освіти визначала станове право на здобуття освіти. Парафіяльні школи створювали для дітей «нижчих станів», повітові училища – для дітей купців та ремісників, гімназії – для вихідців із дворян, чиновників та багатих купців. Новим було заснування ланкастерських шкіл, в яких здібні учні навчали інших. Для дітей військових поселенців створювали школи кантоністів.

За своєю суттю нова система освіти була орієнтована на формування особистості, відданої Російській імперії. У 1850 року всі початкові школи Наддніпрянської України налічували лише 67 тис. учнів. Більшість українців були неписьменними [4].

Предметом особливого контролю уряду була середня освіта (головно гімназії). Відповідно до імперського розпорядження вводилась заборона на вступ до гімназій та вищих навчальних закладів вихідців із кріпаків. Навчання в гімназіях було платним і здійснювалося російською мовою.

У 1805 р. в Одесі за ініціативою А.- Е. Рішельє було засновано Інститут знаті, який призначався для дітей вищих станів, навчання у ньому вимагало значних сум. Згодом було засновано Комерційну гімназію, яка 1811 року стала державною школою. У ній навчали філософії, права, комерції, військових наук. Цього ж року була відкрита гімназія в Полтаві. Керував нею відомий громадський діяч і письменник В. Капніст. У 1812 р. почала діяти гімназія в Києві, в якій навчання велося польською мовою.

На початку XIX ст. починає свій розвиток система жіночих навчальних закладів. У 1818 році в Полтаві, а потім і в Одесі було засновано Інститут шляхетних дівчат. Програма навчання Інституту шляхетних дівчат охоплювала вивчення 10 заповідей, класичні та європейські мови, історію, малювання, танці, музику, вишивання, домоводство [9].

На початку XIX ст. на території Наддніпрянської України лише Києво-Могилянська академія не мала чітко окресленого станового характеру у наборі студентів. Однак 1817 року спеціальним рішенням імперського уряду її було ліквідовано, замість неї створено Духовну академію, призначену для навчання дітей духовенства. До системи духовної освіти входили також єпархіальні училища для дівчат. Це були закриті школи-інтернати з програмою гімназичного курсу.

У цей час зароджується галузева освіта, що була тісно пов'язана з потребами господарської діяльності. Наприклад, 1823 року відкрито школу чистописців у Полтаві; 1828 року в Криму почало своє функціонування Магарачське виноробське училище; цього ж року засновано школу бджільництва на Чернігівщині [4].

Протягом перших десятиріч XIX ст. в Україні створюються навчальні заклади, які посідали проміжне місце між гімназією та університетом. Одним з таких закладів був Волинський ліцей, створений на базі Кременецької гімназії; 17 січня 1818 року на базі Комерційної гімназії та Інституту знати було створено Рішельєвський ліцей.

Система освіти в ліцеї була такою:

1. Підготовча освіта (вивчення Закону Божого, російської граматики, російської історії, географії і арифметики) – від 8 до 10 років;
2. Літературна освіта: а) клас граматики – від 10 до 12 років; б) клас словесності – від 12 до 14 років; в) клас риторики – від 14 до 16 років;
3. Освіта у вищих науках (вивчення математики, фізики, механіки, логіки, метафізики, природного і народного права, фортифікації і артилерії) – від 16 до 18 років.

Через деякий час при ліцеї почав діяти Інститут східних мов, в якому готували перекладачів для військових установ. Велику роль для розвитку освіти України відіграла Ніжинська гімназія вищих наук, створена 1820 року. У 1832 році на її базі засновано Ніжинський ліцей, в якому навчалися Микола Гоголь та Євген Гребінка.

Окремо варто зосередити увагу на розвитку вищої освіти Наддніпрянщини. Перший університет було відкрито 1805 року в Харкові за ініціативою місцевого громадського діяча В. Каразіна. Ректором Харківського університету спочатку був професор російської словесності І. Рижський, а згодом – П. Гулак-Артемівський. До структури університету входили чотири факультети (фізико-математичний, юридичний, медичний та історико-філологічний), вісім наукових товариств, фундаментальні бібліотеки, астрономічна обсерваторія. Року 1849-го в університеті створено кафедру української мови і літератури, завідувачем якої став український історик, філолог, етнограф та поет Я. Головацький, котрого потім було призначено ректором університету [5].

В університеті здобули освіту і працювали відомі культурні та наукові діячі: Н. І. Костомаров, М. В. Остроградський, П. П. Гулак-Артемівський, А. М. Ляпунов, В. А. Стеклов, М. П. Старицький, І. І. Мечніков, Н. В. Лисенко та ін. Харківський університет відіграв неабияку роль у розвитку національної культури та свідомості українського народу. Протягом 1816–1819 років керівництво університету видавало часопис “Український

вісник”, упродовж 1824–1825 років – “Український часопис” [4]. Харківський університет за своєю суттю був центром народного просвітництва в Україні та на півдні Росії. На початок 60-х років XIX ст. у стінах Харківського університету було підготовлено понад 3200 педагогів, лікарів, юристів.

Після придушення польського повстання імперська влада посилила політику русифікації правобережної України. На протидію польському впливові 15 липня 1834 р. у Києві було започатковано Університет Св. Володимира. Першим його ректором став відомий громадський і культурний діяч Михайло Максимович. На час відкриття Київського університету у його складі було лише два факультети: юридичний та філософський. У 1842 році, після створення медичного факультету, університет здобув статус класичного університету, де за 4 роки навчання студенти здобували вищу освіту. Соціальний склад студентства в університеті коливався: спочатку домінувала польська шляхта, згодом – вихідці з українського та російського дворянства, а з 60-х років – українська молодь із різних соціальних груп [7].

Функціонування Київського університету Св. Володимира в центрі України стало великим кроком у розвитку освіти, науки і культури нашої країни. З його діяльністю пов’язано багато відомих громадських діячів, письменників, поетів, науковців, які зробили вагомий внесок у розвиток національної культури (Володимир Антонович, Дмитро Багалій, Михайло Драгоманов, Митрофан Довнар-Запольський, Михайло Старицький, Іван Луцицький). Сьогодні Національний університет імені Тараса Шевченка є одним із провідних центрів розвитку науки і культури в Україні.

Реформи 60-х років у Російській імперії дали змогу здобувати освіту навіть найнижчим верствам населення в навчальних закладах усіх рівнів. Реформа в освітній галузі виявилася однією із найважливіших серед комплексу перетворень, що відбулися після маніфесту 1861 року. У 1864 р. було опубліковано “Положення про початкові народні училища”, відповідно до якого в Росії розширювалася мережа початкових навчальних закладів, які поділялися на три види:

- земські школи, що створювалися силами місцевих земських установ;
- церковні школи;
- народні училища Міністерства народної освіти.

У 1864 р. в Росії був затверджений “Статут гімназій і прогімназій”, відповідно до якого колишні гімназії поділялися на класичні та реальні [3]. Класичні гімназії давали гуманітарну освіту, в основу якої було покладено викладання “класичних” мов – грецької та латинської. У реальних гімназіях збільшувався обсяг викладання математики і природознавства завдяки зменшенню навантаження на гуманітарні предмети. Реформа була ніби компромісом між прибічниками класичної освіти та “живих” знань.

Випускники класичних гімназій отримували право вступати до університетів без іспитів. Ті особи, які закінчили реальну гімназію, могли продовжити освіту у вищих технічних навчальних закладах. Статутом 1864 року регламентувались також прогімназії – чотирикласні навчальні заклади. Їхні програми відповідали програмам навчання молодших класів класичної гімназії, тому випускники прогімназії могли вступити відразу до п'ятого класу класичної [3].

У Наддніпрянській Україні у всіх школах навчання здійснювалося російською мовою за навчальними планами й програмами, що діяли на території Російської імперії. У 1863 році за ініціативою міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва було видано циркуляр, відповідно до якого вводилась заборона на навчальну літературу українською мовою. Після виходу циркуляра (1864) було опубліковано “Положення про початкові народні училища”, в якому зазначалось, що навчання у всіх школах має здійснюватись лише російською мовою. У 1876 році було введено в дію Закон про повну заборону української мови не лише в школах, але і в суспільному житті [5].

Отже, у другій половині XIX ст. навчання у всіх початкових і середніх навчальних закладах велось лише російською мовою. Навіть серед навчальних предметів не було української мови. Для імперської влади українського народу ніби й не існувало. Будь-які намагання започаткувати українські школи чи ввести українську мову як навчальну дисципліну відразу ж присікалися. За найменший вияв потягу до українських традицій, культури і мови вчителі залишалися без роботи.

Незважаючи на репресії, потяг українських педагогів і простих людей до навчання рідною мовою зупинити було непросто. Наприкінці 50-х років засновуються перші недільні школи (безкоштовні початкові школи для дорослих та підлітків у Російській імперії, що працювали в неділю та святкові дні). Одну з перших недільних шкіл 1858 року було засновано в Полтаві. У 1859 році в Києві почали працювати три недільні школи для ремісників і робітників. Тарас Шевченко брав активну участь у розвитку недільних шкіл, написав для них “Букварь южнорусский”. Відповідно до указу царського уряду від 1862 року діяльність недільних шкіл була заборонена. Однак у 1864 році їх робота була знову дозволена, але з великими обмеженнями [6].

Під реформування потрапила і вища освіта. У 1863 році було видано “Статут університетів”, відповідно до якого університетам надавалась деяка автономія: вчена рада отримувала право обирати ректора; дозволялось на конкурсній основі обирати професорів тощо.

У травні 1865 р. в Одесі на базі Рішельєвського ліцею було засновано Новоросійський університет. Ініціатором його відкриття були російський лікар і педагог М. І. Пирогов та генерал-губернатор О. Г. Строганов.

Діяльність цього навчального закладу надала можливість молоді з півдня України здобувати вищу освіту. Багато випускників і педагогів Новоросійського університету стали його невід'ємною часткою, зробили значний внесок у розвиток вітчизняної науки. Насамперед це відомий біолог Ілля Мечніков, ім'ям якого названий університет з 1945 року; мікробіолог та епідеміолог Данило Заболотний; патофізіолог Олександр Богомолець; хімік Лев Писаржевський та багато інших [4].

З дня свого створення Одеський університет посідає важливе місце у формуванні системи української освіти, в розвитку наукових досліджень і культури на території України. Загальнонаціональний вплив Одеського університету на освіту полягає в тому, що більшість ВНЗ на півдні України створена на базі його факультетів (наприклад, Одеська національна юридична академія, Одеський державний економічний університет, Одеський державний медичний університет).

У другій половині XIX з'являється багато нових типів навчальних закладів, як державних, так і приватних. Великого поширення наприкінці XIX – на початку XX ст. набули приватні освітні заклади. Серед них найбільш відомою була колегія Павла Галагана, заснована в Києві 1871 року.

Крім університетів, у другій половині XIX століття у Наддніпрянській Україні виникали й інші спеціальні вищі навчальні заклади: Ніжинський історико-філологічний князя Безбородька інститут (1872), Харківський ветеринарний інститут (1873), Харківський технологічний інститут (1885), Київський політехнічний інститут (1898), Ветеринарний інститут у Катеринославі (1899), Вищі жіночі педагогічні курси (1903), Жіночий медичний інститут та Комерційний інститут у Києві (1908), Жіночий медичний інститут у Харкові (1910) та інші [9]. Однак стан вищої освіти у Наддніпрянській Україні залишався вкрай незадовільним, оскільки на початок XX ст. всі вищі навчальні заклади зосереджувалися лише у чотирьох містах: Києві, Харкові, Одесі та Катеринославі [8].

Контингент студентства університетів на початку XX ст. був здебільшого дворянсько-буржуазним. Після революції 1905–1907 рр. імперська влада дещо відкрила двері університетів для дітей із нижчих станів. Це були переважно вихідці із міської і сільської буржуазії. Для дітей найбільш бідного та середнього селянства, а також для вихідців із сімей робочих доступ до вищих навчальних закладів, як і раніше, був закритим [2].

Вищі навчальні заклади переважно самі забезпечували себе викладачами. Наприклад, 1880 року на юридичному факультеті Київського університету 11 із 12 викладачів були його вихованцями, на фізико-математичному факультеті Харківського університету – 9 із 14 викладачів. Кількість професорсько-викладацького складу визначалась університетським статутом.

У 60–70-ті роки XIX ст. поступово почала формуватися система підготовки вчителів, зокрема для початкових шкіл. Наприкінці 60–70-х років створювалися трирічні вчительські семінарії, діяльність яких була побудована на базі двокласних училищ. У 1869 р. заснована Коростишевська учительська семінарія, у 1871 р. – Херсонська, у 1872 р. – Аккерманська, у 1878 р. – Переяславська.

Засновані при університетах педагогічні інститути вперше в історії університетської педагогічної освіти порушили питання про спеціальну підготовку вчителів в умовах як денної форми навчання, так і екстерном. Провідні викладачі університетів активно допомагали навчальним закладам у вирішенні цього питання з метою просвітництва народу. При університетах організовувались курси для вчителів гімназій, у цей час проводились перші вчительські з'їзди. Сформовані вченими університетів наукові товариства об'єднували не лише викладачів університетів, але й широку педагогічну громадськість.

Царський уряд цінував викладачів, які сумлінно виконували свій освітянський обов'язок. Найбільш відданих освітній діяльності відзначали державними нагородами та орденами. Крім цього, уряд створював всі умови для розвитку та роботи викладачів: гарантії пенсій, досить високий рівень матеріального забезпечення та інші соціальні пільги. Це було стимулом для професорсько-викладацького складу до більш плідної та творчої діяльності. Однак з боку імперської влади був пильний нагляд за тим, щоб викладацька діяльність не виходила за межі офіційної ідеології. Порушення загальноімперського режиму призводило до звільнення викладачів.

Найважче у цьому становищі було викладачам історії, які пробуджували у студентів зацікавленість до історії України. Професори-історики були в опозиції щодо офіційного викладання російською мовою та намагалися прищеплювати студентам повагу до рідної мови і культури. Мовний бар'єр перетворювався на політичну проблему, яка стосувалася не тільки викладачів, а й студентства. Серед студентів були як прихильники українства, так і шовіністично налаштовані представники, які визнавали офіційну русифікаторську політику. На жаль, основне тло педагогічної діяльності визначалося русифікаторською політикою у сфері вищої освіти. Міністерство освіти різними способами створювало умови для русифікації навчального процесу та придушення будь-якого прояву українства.

Отже, на початку XX ст. на території Наддніпрянщини сформувалася досить заплутана система народної освіти. Існували різні типи навчальних закладів: чоловічі та жіночі, платні та безплатні, державні і приватні. Освіта мала чітко окреслений класовий характер, у середні й вищі навчальні заклади заборонявся доступ дітей робітників і селян, навіть початкові школи охоплювали меншу частину дітей селян. Тому більшість українського

населення була неписьменною. Право вступу до університету надавали лише чоловічі класичні гімназії. Закінчення всіх інших середніх закладів дозволяло випускникам вступати лише до вищих технічних, економічних, сільськогосподарських та інших навчальних закладів. Крім цього, обмеженою була середня і вища освіта для жінок. Жінки були позбавлені доступу у вищі навчальні заклади, для них організовувалися лише Вищі жіночі курси. Гостроти додавала ще й русифікаторська політика царського уряду щодо заборони української мови.

Висновки. Отже, XIX–початок XX ст. у Наддніпрянській Україні характеризується активним реформуванням системи освіти. Уряд нав'язував українцям таку систему освіти, яка повинна була задовольнити потреби держиви в освічених кадрах і водночас допомагала б “витравити” в українського народу національну свідомість, нав'язати почуття їх меншовартості, створити уяву про провідну роль російської нації у житті українців. Ситуація в народній освіті погіршувалась ще й національним гнобленням з боку імперської влади, яке виявлялося насамперед у забороні україномовного навчання. Найважче у цей період довелося викладачам, які змушені були пропагувати офіційну імперську ідеологію. На західноукраїнських землях австрійський уряд чинив менше перепон навчанню рідною мовою. Тут існували не тільки початкові україномовні школи, а й навчальні заклади, багато з яких були під опікою “Просвіти”.

Більш повно оцінити стан розвитку освіти в Наддніпрянській Україні у XIX – на початку XX ст. можна лише, порівнюючи з освітнім становищем на західноукраїнських землях цього часу. Більшого гноблення та репресій зазнала Наддніпрянина, на території якої українська освіта мусила долати значні перепони задля збереження своїх мовних та культурних цінностей.

1. *Алексюк А. М.* Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: Підруч. для студ., асп. та мол. викл. вищ. навч. закл. – К.: Либідь, 1998. — 560 с.
2. *Левицька Н.* Студентство України на зламі XIX – XX століть // Історія України. – 1998. – № 17. – С. 36–38.
3. *Любжин А.* Устав гимназий и прогимназий. 1864 [Электронный ресурс] // Российский общеобразовательный портал. 2002. URL: http://museum.edu.ru/catalog.asp?ob_no=12999
4. *Полонська-Василенко Н. Д.* Історія України. – К.: Либідь, 1992. – 588 с.
5. *Рибалка І. К.* Історія України. – Х.: Основа, 1994. – 448 с.
6. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. – Львів: Афіша, 2001. – 664 с.
7. Соціальна історія Наддніпрянської України в другій половині XIX – на поч. XX ст.: Посіб. для практ. занять та самост. роботи для студ. іст. ф-тів / Упоряд. В. О. Куліков, М. В. Проценко. – Х.: Вид-во ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 63 с.

8. *Степанович Е.* Высшие специальные школы на Украине (конец XIX – начало XX в.). – К.: Наук. думка, 1991. – 358 с.
9. *Тронько Т. В.* Розвиток середньої жіночої освіти в Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX ст. – початок XX ст.) // Україна XX століття: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 4. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – С. 173–194.

TO THE HISTORY OF EDUCATION IN DNIEPER UKRAINE AT THE XIX TH – THE BEGINNING OF THE XX TH CENTURY

Hanna Shevchuk

*National University "L'viv Politechnika"
S. Bandera Str., 12, UA-79013 L'viv, Ukraine*

The article explores the aspects of the education development in Dnieper Ukraine at the XIX th – the beginning of the XX th century. It characterizes the state of the primary, secondary and higher education in Ukraine as a part of Russian empire. It also describes the education system reform in 1864 and its impact on the education in Dnieper Ukraine.

Key words: Dnieper Ukraine, parish schools, county schools, gymnasiums, lyceums, University of Kharkiv, Snt. Volodymyr University, University of Novorosiys'k, sunday schools, education system reform of 1864.

К ИСТОРИИ ОБРАЗОВАНИЯ В НАДДНЕПРЯНСКОЙ УКРАИНЕ В XIX - В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Анна Шевчук

*Национальный университет "Львовская политехника"
ул. С. Бандеры, 12, 79013 Львов, Украина*

Исследованы особенности развития образования в Надднепрянской Украине в XIX – в начале XX в. Охарактеризовано состояние начального, среднего и высшего образования Украины в составе Российской империи. Рассмотрено реформу системы образования 1864 года и ее влияние на образование в Приднепровской Украине.

Ключевые слова: Надднепрянская Украина, приходские школы, уездные училища, гимназии, лицей, Харьковский университет, Университет Св. Владимира, Новороссийский университет, воскресные школы, реформа системы образования 1864

Стаття надійшла до редколегії 10.02.2011

Прийнята до друку 10.03.2011